

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ

Ս Պ Ե Ր Ե Ի ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՔ

Ուստի սեպականութիւն եղեւ Տոմին Բագրատունեաց՝ Սպեր հինգերորդ գաւառ. Բարձր Հայոց, եւ որչափ եկաց մնաց ընդ տանուտիրական իշխանութեամբ նոցա :

Մեծն Արշակ Պարբեւ պատերազմօք խորտակեալ զՄակեդոնացւոցն իշխանութիւն, որ զԱսորեստան ունէին, նուաճեաց ընդ իւրեաւ զԱսիա, եւ քաղաւորեցոյց ի վերայ Հայաստանեայց գեղարայր իւր զՎաղարշակ զբաշն եւ զխոնմ, տըւեալ նմա սահման զարեւմուտս եւ զհիւսիսակողմանս իւրոյ աշխարհակալութեան. — եւ այն ցորվայր. — « Որչափ միտք քո, ասե, եւ քաջութիւն հասանեն. զի սահմանք քաջաց՝ գեւն իւրեանց. որքան հատանե՛ այնքան ունի : » (Մովս. Խորեն. գիրք Ա., գլ. Ը.):

Ուստի Վաղարշակ ի տոհմէ Արշակունեաց առաջին քաղաւոր կարգեալ Հայոց 149 ամօք յառաջ քան զԲրիտանոս, ետես զերկիր իւր հատեալ ի դրացեաց, կամ զնոսա նեղիջս բնակեաց երկրին իւրոյ. կամեցաւ ընդարձակել զսահման իւր, կամ ընկճելով զնոսա՝ տալ խաղաղութիւն սահմանաց իւրոց :

Քանզի որիշ էր Մակեդոնացւոցն այն պետութեան ճիւղ, որ զՍեաւ ծովուն եզերօք կողմանցն Ասիոյ եւ Եւրոպիոյ՝ տեղակալեալ ունէին, եւ զուցե տարածեալ ի վեր անդր առ սահմանօք մեծին եւ փոքուն Հայոց՝ զբաւեալ էին աշխարհ ինչ ի բնիկ սահմանացն Հայոց, կամ նեղեալ տազնապէին զնոսա : Ուստի զրէ նա ինքն Խորենացի. « Ղազիկա, Պոնդոս, Փոխգիւ, Մաժաք, եւ այլք, ոչ զիտելով զհամ պատերազմին Արշակայ, առ Մակեդոնացւոց պետութիւնն զմիաբանութիւն զաշխարհն հաստատուն պահէին : » (Գիրք Բ., գլ. Դ.):

Եւ քանզի քաջն Վաղարշակ ի մեծէն Արշակայ ազատութիւն առեալ էր, եւ սահման հատեալ էր ինքեան « Յարեւմտեայ Ասորւոց եւ զՊաղեստին եւ զԱսիայ, եւ զամենայն միջերկրեայս, զԹիւալիս ի ծովէն Պոնդոսի մինչեւ ի տեղին՝ ուր Կաւկաս յարեւմտեանն յանգի ծով, եւ զԱտրպատական : » (Գիրք Ա., գլ. Ը.): Ուստի արին Վաղար-

շակ տեսեալ զայնաժառայ երկիր իւրոյ իշխանութեան նեղեալ, ճշդեալ եւ յապաւեալ ի դրացեաց եւ յօտարաց, կամեցաւ զսահմանս իւր որոշել :

Զօրս զումարէ լիւրոց անտի զօրս երեր ընդ իւր, եւ ի քաջաց եւ ի գօրաւորացն երկրին Հայաստանեայց. արշաւէ զնայ « Հասանէ առ սահմանօքն Խաղտեաց : » (Գիրք Բ., գլ. Դ.): Եւ այսպէս յաղթութիւն մեծ կանգնեաց Վաղարշակ արքայ ցծովեզերեայս Պոնտոսի, ի վերայ գաւառաց գաւառաց, եւ փակեաց ի ծոց աշխարհակալութեան իւրոյ բաց յայլոց՝ զհատեալ մասունս ի Տայոց աշխարհէն, եւ ի բարձր Հայոց, յորոց մի է Սպեր՝ զրացի Խաղտեաց եւ եզերայ :

Այս Սպեր՝ զօրմէ են բանք մեր աստանօր ի մասնաւորի, եւ ծագ հայերէն խօսից, այն է աւարտ Հայաստանեայց յարեւմուտս կոյս՝ խոտորեալ ի հիւսիս, եւ սահմանակից նմին են Խաղտիք եւ եզերք :

Զգիտեմք քե յայնժամ ցորչափ տարածեալ ձգէր Սպեր գաւառ. յաջակողմն ձորոխ գետոյն եւեթ ձգեալ ելաներ մինչեւ ցհարին ի հարաւ, եւ անտի իջանէր մինչեւ ի գետսն իջեայս յօգնակաւնութիւն ձորոխայ յարեւելս կոյս, յորս փակին եւ այլ մասնաւոր վիճակք եւ գաւառք փոքունք :

Կամ քե ընդարձակեալ ձգիւր Սպեր եւ անդր եւս քան զձորոխ, եւ փակէր զոնէ զմասն ինչ Խաղտեաց, յորում ընդ Բայրերդոյ են եւ Ստորին դաշտ, եւ տեղին անմատոյց այժմս անուանեալ *եւտի փարաքէոյ* :

Այլ քանզի սահմանք Հայաստանեայց՝ որպէս յայլ կողմանս՝ նոյնպէս եւ յայս կոյս չեն քաջ ճշդեալք ի նախնեաց, զայս միայն կարեմք ասել, քե յաջակողմն ձորոխայ է Սպեր, ուր կայ աւանն որ այժմս է իսկ տեղի բնակութեան գաւառապետին, զօրմէ աւանդէն բնակիչքն լինել « Թագաղիւր Քաղաք. » եւ այն պարտ է լինել, զոր Սմբատաւան կոչէ Խորենացին :

Բայց ըստ գօրաւոր լինելոյ Բագրատունեաց՝ ունէին եւ զձախակողմն ձորոխայ, ուր տեսանին

է նոյն ինքն Սպեր այս գաւառ, որոյ ոսկին բարեհամբաւեալ է, եւ անոր դիմէին վաճառականք ի Պաղեստինոյ եւ ի Հրէից՝ բառեալ տանել զոսկի եւ զարծար :

Ապա երկիր մի այսպիսի ցանկալի պարտեր լինել ճամբայ Բագարատայ, յոր շահատիրութիւնն ածեր զայլեւայլ վաճառս յերկրէ հեռաստանէ, եւ փոխանակեր ընդ հանքացոյ ալոցիկ. գուցէ եւ տօնավաճառ ի սմա կանգներ, ոչ միայն ճոխութիւն էր երկրին, այլ եւ շահ մեծ բերէր կալուածատնաւորն : Նա՛ ազգայնոց իւրոց Հրէից ոչ սակաւ առներ օժանդակութիւն, հանգուցեալ զնոսա ի պանդխտութեան իւրեանց եւ յօտարութեան : Գուցէ եւ այլք ընդ ժամանակս ժամանակս տամբք եւ ընտանեօք եկեալ անոր բնականային, իբրեւ յերկիր՝ ուր ազգակցի իւրեանց իշխանութիւն երեւեր :

Ոչ ինչ կարի տարադեպ իցէ զմտաւ ածել եւ վասն վաճառուցոյ, զի դեռ ի սահմանս նորա քէ եւ խափանեալ, այլ յայտնի նշանակքն նորին տեսանին : Աւանիկ ի Քաղտեաց յորում են կիւմիւշխանաւ եւ Սիւրմենէ, գուցէ այսր ածէին ի բովս ի քաջ գտել, եւ ի վաճառ հանել. որով եւ յանուն տեղոյս զհամբաւի հարեալ էր ոսկին եւ արծար :

Ի սեպհականել անդ Բագարատայ զՍպեր, հարկ լինէր զոմանս յիւրոցն անոր առաքել ի վերակացութիւն եւ ի հարկահանութիւն. այլ եւ զօրս հանել յորժամ պէտքն պահանջիցեն. գուցէ եւ զբազումս յազգայնոց իւրոց՝ որք ընդ իւր եկեալ հասեալ էին՝ անոր փոխադրեաց ի բնակութիւն : Եւ զի օրէնք եւս էին յԱրշակունիս՝ զմի եւեր որդի յաջորդ ի գահն Բագարական պահել առ իւրեանս յարքունիս, իսկ զորդիս երկրորդական կանանց եւ հարձից այլուր փոխադրել : Որպէս յառաջ ըստ կարգելոյ Վաղարշակայ վասն նոցա որոշեցաւ երկիրն Հաշտենից, յետոյ առ Արտաւազդաւ յաւելան Սղիովտի եւ Սոբերանի գաւառքն, յորս փոխադրեալ արքայազունք ունէին երկիր, եւ մասն յարքունի եկամտից, եւ ոռձիկ արքունուստ, եւ անդ ազատօրէն կացեալ մնացեալ բազմանային ի սերունդս : Այս օրէնք գուցէ հասարակեալ էր եւ ի մեծամեծ նախարարս, մանաւանդ ի նոսա՝ որք յարքունի դրան ունէին պաշտամունս, եւ արտաքոյ երկիր սեպհական կալուածոց, որպիսիք ոմանք էին Բագարատունիք :

Ապա ինձ բուի քէ եւ տոհմդ այդ՝ բաց յայնց

որդւոց զօրս առնուին ընտրանաւ յառաջին կանանցն որդւոց իբրեւ անդրանիկ, զորդիս երկրորդական կանանց եւ զհարձորդիս առաքէին ի Սպեր, առանձին տալով նոցա եկամուտս յերկրէն եւ զեղս կամ աւանս բնակութեան, ուր բազմացեալ սերեցան որդւոց յորդիս Բագարատունի ազգաբանութեամբ : Իսկ զօրս պահէին առ իւրեանս, եր առ ի պէտս յաջորդութեան յատկետութիւն, ի Բագարութիւն, ի սպարապետութիւն յարքունիս :

Այսպէս ուրեմն Բագարատունիք զՍպեր սեպհականեցին, բայց եւ գուցէ ըստ պաշտամանցն հարկելոյ, որպիսի էր սպարապետութիւն նոցա, պարտաւորէին ոչ միայն ի բացուստ ունել երկիր, այլ եւ ի մօտոյ, զի դիւրաւ յաջողեացէ փոխանորդութիւն զօրաց ի պէտս պահպանութեան, եւ ի յանկարծական արշաւանս բշխամեաց առ ձեռն զօրս կուտել : Ուստի առ Վաղարշակաւ կամ առ յաջորդօք նորա ընկալան ազատութիւն Բագարատունիք մերձ ի Բագարտեալ տունն ունել զայլ երկիր : Զայս ոչ բացայայտ աւանդէ Պատմիչն քաջ, այլ ի բանից ինչ նորա քաջիկ առնումք ի միտ :

Յորժամ էր տուն Բագարտութեան Հայոց տակաւին ի Մծրին, Բագարատունին ենանոս Բագակապ ասպետ եւ սպարապետ ամբաստանեալ եղեւ առ Արշամ, իբր այն քէ ըստ ազգակցութեան եւ ըստ կրօնից մերձաւոր գոյով Հրէից, որպէս եւ տեղեալ իսկ ոչ յոյժ բացաձիգ, կուսակից ոմն է նոցա, եւ վնասակար Բագին Հայոց : Արշամ հաստատեալ ի նոյն կարծիս, քէ եւ ոչ ի սպառ անհիմն, մատնէ զենանոս ի տանջանս, որ եւ նա ի նեղ անկեալ՝ ազգատոհմիւն հանդերձ յանձն առնու բողոյզ զօրէնս հրեութեան : Յետ այնորիկ դարձեալ հաստատեաց Արշամ զենանոս յառաջին պատիւ Բագարտութեան եւ սպարապետութեան, բայց ոչ վստահեցաւ ի նա ամենայնիւ. հեռացոյց զնա ի Միշագետաց, եւ զվերնակողմանս Հայաստանեայց միայն հաւատաց ի ձեռս նորա : Որով երեւի քէ արգելս եղ տոհմին այնմիկ ջունել շէնս եւ աւանս, եւ բնակիչս յազգայնոց իւրոց ի կողմանս Միշագետաց. եւ նոքա պարտաւորեցան ի վեր անոր ստանալ զերկիր, այն էր երկիրն Բագրեւանդայ : Իսկ իբրեւ փոխադրեցաւ տունն Բագարական ի Մծրեայ յԱյրարատ, անոր եւս քան զՍպեր տարածեցին զկալուածս եւ զբնակիչս ի Բագրեւանդ, բող զմասնաւոր տեղիս՝ որք երբէք

երբեք պարգևեցան նոցա, որպէս եւ զհարդ հարկն պահանջէր, զի բաւական իցեն ի մօտոյ եւ ի բացուստ զօր զումարել յօգնականութիւն պատերազմի եւ ի պահանորդութիւն աշխարհին :

Իսկ վասն Սպերոյ ոչ ուրեք տեսանեմք նշմարանս՝ թէ ի բաց բարձեալ իցէ ի տանուտիրական իշխանութենէ Բագրատունեաց. այլ միշտ յամենայն աւուրս Արշակունեաց ունէին, որպէս եւ յետոյ եւս բազմացեալ եւ տեղակալեալ սոցա՝ վարեցին զիշխանութիւն երկրին :

Երեւի թէ Բագրատունի թագադիրք յարքունիս յաւետ կէին, բայց եւ ոչ ի սպառ յայլս բողոքին զերկրին տնտեսութիւն. ինքեանք եւս ըստ պիտոյս պիտոյս գնային ի Սպեր ի բարեկամրգել եւ ի բարգաւաճել, գոնէ յորժամ ի դրացի բնակչաց վտանգէր երկիրն : Որպէս ի մահուան Սանատրկոյ՝ Սմբատ Բիրատեան թագադիր՝ ընտանեօք իւրովք գտաւ ի Սպեր ի շէնն Սմբատաւան, որպէս գրէ Խորենացին ի գիրս Բ, ի գլ. ԼԷ. « Լուր առնելով դայեկի նորա Սմբատայ որդւոյ « Բիրատայ Բագրատունւոյ ի Սպեր գաւառի, « ի շէնն Սմբատաւանի... առեալ զերկուս դըս- « տերս իւր զՍմբատանոյն եւ զՍմբատուրնի, « նստուցանէ ի Բայրերդի, արս քաջս բողոքով « ի վերայ ամրոցին... եւ ինքն կնաւ իւրով եւ « սակաւ արամբք գայ անցանէ ի խնդիր ման- « կանն Արտաշիսի : »

Իբրեւ թագաւորութիւնն Արշակունեաց յերկուս հերձաւ, եւ ի բաժնի Յունաց նստեր Արշակ, որպէս այլ ամենայն նախարարք մեր բողին լին զամենայն երկիրն զոր ունէին ի բաժնի Պարսից, եւ անցին յարեցան յԱրշակ՝ որ նստեր յեկեղեաց, նոյնպէս գուցէ եւ Բագրատունիք եկին ի Սպեր, բողեալ զԲագրեւանդ. նա զի Պարսիկք յարքունիս գրաւեցին զկալուածս նախարարացն փախուցելոց :

Ի նմին ժամանակի սպարապետ էր Արշակայ

Սահակ ասպետ Բագրատունի, որ եւ ըստ նախնեաց իւրոց պայագատ իշխան եւ հրամանատար Սպերոյ : Արշակայ պատճառանս գտեալ թշնամանալոյ ընդ Սահակայ, զգրգուեաց զբնակիչս Սպերոյ՝ կանգնել վասն նորա բողոքաւոր. զի գուցէ ինքնին հանել զնա ի տանուտիրական իշխանութենէ՝ չէր բաւական, բողոքով նոցա հասանիցէ իւրում դիտմանն :

« Ապա յայնժամ եղև քսութիւն սուտ զմանե « յազգականաց իւրոց ի Սպեր գաւառէ : » (Գիրք Գ, գլ. ԽԳ. :) Քանզի տեսեալ Սահակայ զազգայինս իւր յարուցեալ յիւր վերայ, եւ զբազաւորական տունն թշնամի ինքեան, փախուցեալ մեկնեցաւ ի բաժնէ Յունաց ի կողմն Պարսից առ Խոսրով, յորմէ ընկալեալ եղև ամենայն պատուով, եւ ոչ միայն սպարապետ կարգեցաւ, այլ եւ դարձուցան առ նա ամենայն կալուածք որ ի Բագրեւանդ գաւառի, հանդերձ այլ եւս աւանօք եւ ագարակօք յայնոցիկ ժառանգութենէ՝ որք առ Արշակայ զնացեալ մնացեալ էին ի բաժնի Յունաց : Իսկ թէ յայնմ հետեւ ո՞րք Արշակայ եկաց սպարապետ, կամ իշխանի վերայ երկրին Սպերոյ, չիք յիշատակեալ ինչ. բայց յայտ է թէ գոնէ իշխանութիւն Սպերոյ անց յայլ ոք երեւելի ի Բագրատունեաց : Նա զի եւ թագաւորութիւնդ այդ ի մահուան Արշակայ ի սպառ անհետացաւ. որպէս եւ յետոյ որ ի բաժնի Պարսից առկայծեալն վառէր՝ եւ այն շիջաւ. որով եւ թագադիր պատիւ եւ սպարապետութիւն ի տանէ Բագրատունեաց բարձան : Յայնմ հետեւ չկայր այլ եւս հարկ բնականալոյ ի Բագրեւանդ. ուստի բողին լին ի սպառ զնա, եւ զնացեալ ի Սպեր ամենայնիւ զբնակութիւն հաստատեցին, եւ նմին բարեւաւ վիճակի գտան հոգածու :

ՊԹՂՈՍ ՎԱՐԳԱՊԵՏ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ :

(Աւարտն յառաջակայ ամսաբերքին :)